

ग्रामीण विकासात स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान :ग्रामगौरव प्रतिष्ठान-पाणी पंचायत या संस्थेचा विशेष अभ्यास

डॉ. डी. व्ही. पवार

उपप्राचार्य आणि विभाग प्रमुख,

ग्रामीण विकास कीर्ती महाविद्यालय, दादर मुंबई - ४०० ०२८.

प्रस्तावना

स्वयंसेवी कार्य ही मानवाच्या हृदयातून येणारी स्फूर्तिदायी घटना आहे. असंख्य व्यक्ती आपले जीवन जगत असताना मानवी समाजातील विविध समस्या सोडविण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीच्या प्रेरणेने अथवा एखाद्या अनुभवातून किंवा स्वयंस्फूर्तीने पुढे येऊन मानव मुक्तीच्या अथवा वंचित मानवाच्या कल्याणासाठी स्वतःचे आयुष्य समर्पित करतात. आपल्या जीवन जगण्याचे ध्येय मानतात व कार्य करत राहतात. वंचित मानवाच्या चेहऱ्यावरील हास्य, आनंद, समाधान यातच आपल्या जीवनाचा आनंद मानून जी माणसे अथवा ज्या व्यक्ती किंवा व्यक्तींचे गट कार्य करतात या कार्याला स्वयंसेवी कार्य असे म्हणतात.

स्वयंसेवी संस्था या समान ध्येय किंवा उद्दिष्टे किंवा समान विचार असलेल्या व्यक्तीच्या समूहाकडून स्थापन करून सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त कार्य पार पाडले जाते. याकरिता शासनमान्यता म्हणून नोंदणी करणे आवश्यक असते. त्यामुळे सरकारी आर्थिक साहाय्य, परदेशी देणग्या, समाज हितचिंतक व्यक्ती किंवा संस्थांकडून आर्थिक सहाय्य मिळणे सुलभ होते.

प्रख्यात मराठी विचारवंत प्रा. स. ह. देशपांडे यांनी स्वयंसेवी संस्थांच्या संकल्पनेबद्दलचा आपला विचार मांडताना असे म्हटले आहे की, “सर्वसामान्य जनतेचे, विशेषतः अतीव गरीब, गरजू आणि मागासलेल्या वर्गाचे निकडीचे प्रश्न हातात घेऊन ते सोडविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या शासकीय किंवा निमशासकीय क्षेत्राबाहेरच्या नफा हेतू नसलेल्या म्हणजेच समाजसेवा ही प्रधान हेतू असलेल्या आणि बाह्य नियमावलीच्या फारशा अधीन नसलेल्या संस्था म्हणजे स्वयंसेवी संस्था होय.

स्वयंस्फूर्तीने कार्ये करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था ह्या आज समाजसुधारणेचे महत्त्वपूर्ण कार्य करीत आहेत. वेगवेगळ्या विषयांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आरोग्यात्मक, पर्यावरण संरक्षण, तसेच कौटुंबिक दर्जा उंचावण्यासाठी विविध स्वयंसेवी संस्था आज देशाच्या कानाकोपऱ्यात समाज उन्नतीचे कार्य करीत आहेत. यामुळे ग्रामीण भागात खूप वेगाने स्थित्यंतरे होत आहेत. ही देशाच्या विकासासाठी निश्चितच अभिमानाची बाब आहे.

अशा प्रकारची कामे करणारी पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यातील ग्रामगौरव प्रतिष्ठान ही स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण भागातील शेती व पाणी प्रश्नावर काम करणारी स्वयंसेवी संस्था असून या संस्थेने पाणी वाटपावर काही नवीन सिद्धांत मांडले. त्याचप्रमाणे पीक पद्धती व पावसाचे पडणारे पाणी यांचे योग्य नियोजन करण्यासाठी पुरंदर

तालुक्यात १९७२ नंतरच्या काळात भरीव कामगिरी केलेली दिसून येते. याचाच भाग म्हणून सदर लेखात ग्रामगौरव प्रतिष्ठानच्या पाणी पंचायतीचे सविस्तर अध्ययन केले आहे.

महाराष्ट्रातील १९७२ चा दुष्काळ :

महाराष्ट्रात १९७२ साली सर्वत्र दुष्काळ पडला होता त्यामुळे पिण्यासाठी आणि शेतीसाठी पाण्याची तीव्र समस्या निर्माण झाली. याकाळात शेती उत्पादन घटलेच परंतु मोठ्या प्रमाणावर लोकांनी शहराकडे रोजगारासाठी स्थलांतर केले. जनावरांसाठी चाऱ्याची उपलब्धता नसल्यामुळे येईल त्या किंमतीला जनावरे विकून टाकली किंवा जे कोणी अशी जनावरे सांभाळतील त्यांना दान म्हणून दिली. ज्या शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती बरी होती आणि आतापर्यंत कधीही मोलमजुरीसाठी दुसरीकडे जावे लागले नव्हते अशा शेतकऱ्यांनाही १९७२ सालच्या दुष्काळामुळे रस्त्यांच्या कमावर मिळणारा मिलो (लाल ज्वारी) खावा लागला या व अशा अनेक उदाहरणांवरून १९७२ सालच्या दुष्काळाचे गांभीर्य लक्षात येते.

पुरंदर तालुक्यातील स्थिती : १९७३ साली महाराष्ट्र सरकारने नेमलेल्या सत्य शोधन समितीनुसार महाराष्ट्रातील ८७ तालुक्यातून ७००० खेडी ही अवर्षणग्रस्त म्हणून जाहीर करण्यात आली. त्यामध्ये पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुका आणि तालुक्यातील सर्व खेड्यांचा समावेश होता. हा तालुका पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात येतो; त्यामुळे येथे दुष्काळाची तीव्रता अधिक होती. दुष्काळ पडल्यानंतर या भागासाठी मोठ्या प्रमाणावर दुष्काळ निवारण निधी देण्यात आला. परंतु त्यामुळे या विभागातील शेतीची उत्पादकता वाढण्यास, लोकांचे स्थलांतर थांबण्यास, दुष्काळाची तीव्रता कमी होण्यास किंवा जनावरांसाठी चारा तयार होण्यास मदत झाली नाही.

महाराष्ट्र राज्याचे सरासरी पर्जन्यमान १०७० मि.मी. असले तरी हे सर्वत्र सारखेच नाही. अवर्षण ग्रस्त भागात तर हे प्रमाण २०० मि. मी. ते ५०० मि. मी. पर्यंत आढळून येते. त्यामुळे या भागात दरवर्षी खात्रीने पिके येतीलच असे नाही. या भागात तीन वर्षातून एकदा दुष्काळी स्थिती असते आणि दहा वर्षातून एकदा भीषण दुष्काळ आणि तीव्र टंचाईची परिस्थिती निर्माण होते.

अशा परिस्थितीत येथील अल्पभूधारक आणि अनेक लहान कुटुंबानी शहराकडे रोजगारासाठी स्थलांतर केले. अनेकांनी बारमाही शेती असलेल्या प्रदेशात शेतमजूर म्हणून स्थलांतर केले तर काहीनी पाणी उपलब्ध असलेल्या मोठ्या शेतकऱ्यांच्या जमीनी खंडाने कसायला घेतल्या.

याच काळात ॲक्युरेट इंजिनियरिंग कंपनीचे व्यवस्थापकीय संचालक श्री. विलासराव साळुंखे यांना अशा दुष्काळी तालुक्यात फिरण्याचा योग आला आणि या दुष्काळग्रस्त तालुक्याची भयानक अवस्था पाहून यावर कायमस्वरूपी पर्यायी व्यवस्था करण्याची कल्पना त्यांच्या मनात आली. त्यावेळचे पुण्याचे जिल्हाधिकारी श्री. कांगा यांची भेट घेऊन त्यांनी टंचाईग्रस्त भागात उत्पादक स्वरूपाची कामे सुरू करण्याची योजना मांडली व १५ दिवसात त्यांनी नायगांव येथील पाझर तलावाची योजना तयार करून पाझर तलाव बांधण्याच्या कामाला सुरुवात केली.

ग्रामगौरव प्रतिष्ठानची स्थापना १९७४ : श्री. विलासराव साळुंखे यांनी पुरंदर तालुक्यातील नायगांव या ठिकाणी 'ग्रामगौरव प्रतिष्ठान' या नावाची संस्था स्थापन केली. त्यांच्याशी केलेल्या चर्चेनुसार, ग्रामगौरव प्रतिष्ठान या

संस्थेची स्थापना करण्यामागील उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे दिसून आली -

- (१) पुरंदर तालुक्यातील दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्याची क्षमता शेतकऱ्यांमध्ये निर्माण करून त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणे.
- (२) सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विविध संरचनात्मक सोयी-सुविधांची उपलब्धता करून देणे.
- (३) ग्रामीण भागाचा एकात्मिक विकास घडवून आणण्यासाठी ग्रामीण भागाचे सामाजिक, आर्थिक दृष्टिकोनातून संशोधन करणे आणि यासाठी शहरी भागाचा ग्रामीण भागाशी संबंध जोडणे.
- (४) जमीन, पावसाचे पडणारे पाणी आणि माणूस यांचे योग्य नियोजन करणे.
- (५) विकासाची कामे फक्त सरकारच करू शकते हा लोकांच्या मनातील गैरसमज दूर करणे.
- (६) लोकांमधील परावलंबित्वाची भावना काढून टाकणे.
- (७) स्वयंसेवी संघटनांना पुढे आणणे.
- (८) आपण आपल्या गावाचा व पर्यायाने आपला विकास करू शकतो हे प्रयोगावरून दाखवून देणे इ.

ग्रामगौरव प्रतिष्ठानची स्थापना केल्यानंतर वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी श्री. विलासराव साळुंखे यांनी पुरंदर तालुक्यातील नायगांव हे गाव निवडले. हे गाव निवडण्यामागे दोन कारणे होती आणि ती म्हणजे -

- (१) दुष्काळाची तीव्रता या गावात अधिक होती.
- (२) ग्रामगौरव प्रतिष्ठानला प्रयोग राबविण्यासाठी गावातील देवस्थानच्या मालकीची १६ हेक्टर जमीन ९९ वर्षांच्या कराराने उपलब्ध झाली.

नायगांव येथील प्रयोग : प्रतिष्ठानला मिळालेली १६ हेक्टर जमीन पडीक होती. १६ हेक्टर जमीन हा ८० हेक्टर पाणलोट क्षेत्राचा एक भाग असल्यामुळे या भागातून वाहून जाणारे पाणी अडविण्यासाठी सुमारे ३० हजार घनमीटर क्षमतेचा लहान चलाव बांधला. या पाण्याचा उपयोग सुमारे १० हेक्टर जमिनीवरील शेतीला आवश्यकता असेल तेव्हा पाणी देण्यासाठी केला. २.४ हेक्टर जमिनीवर वृक्ष लागवड केली. उरलेली जमीन बंधारा, घरे, रस्ता इ. कामासाठी वापरली आहे.

या जमिनीवर पूर्वी जेमतेम एका एकरातून २५-३० किलो धान्य पिकत होते. पाण्याची सोय झाल्यामुळे एकरी उत्पादन ८ क्विंटल मिळू लागले. या उत्पादनाशिवाय या सर्व क्षेत्रावर ४०० झाडे आहेत. या जमिनीतून फळ झाडांपासूनचे उत्पादन व पंधरा जणांना कायमचा रोजगार उपलब्ध झाला.

पाणी पंचायत कार्यक्रम : पुरंदर हा दुष्काळी तालुका आहे. या तालुक्याला कालव्याचे पाणी मिळण्याची शक्यता सध्या तरी दृष्टीक्षेपात नाही. यामुळेच पाणी पंचायतीचा प्रयोग या तालुक्यात करायचा असे १९८० मध्ये ठरले. गावपातळीवर पाणी अडवून जिरवून ४८ उपसा सिंचन योजना सुरू करण्यात आल्या. सध्याच्या शासकीय धोरणाप्रमाणे पाणी वाटपाच्या पद्धतीमध्ये लाभ क्षेत्रात येणाऱ्या सर्वच क्षेत्राला पाणी दिले जाते. यामुळे जास्त जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्याला अधिक पाणी तर कमी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्याला तुलनेने कमी पाणी यामुळे आर्थिक विषमता वाढीला लागते. हे सर्व टाळून सर्वांना सारख्या प्रमाणात पाणी मिळण्यासाठी उपलब्ध होणाऱ्या

पाण्याचे समान वाटप हे नवीन तत्व पाणी पंचायतीने घालून दिले. पाणी पंचायतीने केलेल्या प्रयोगावरून असे दिसून आले आहे की, एका माणसाच्या किमान गरजा भागविण्यासाठी अर्धा एकर (म्हणजे ०.२० हेक्टर) म्हणजेच ५ माणसांच्या कुटुंबाकरीता १ हेक्टर, जमिनीतून पुरेसे उत्पादन मिळू शकते. या पद्धतीमुळे सर्वांना सारख्या प्रमाणात पाणी उपलब्ध होऊ शकते व गावातील सामाजिक व आर्थिक विषमता कमी होऊ शकते.

पाणी पंचायतीची धोरणे व तत्त्वे : उपलब्ध पाण्याचे योग्य नियोजन व्हावे आणि सर्वांना समप्रमाणात पाणी मिळावे यासाठी पाणी पंचायतीने केलेल्या उपसा जलसिंचन योजनेमध्ये समाविष्ट असलेल्या शेतकऱ्यांसाठी काही नियम केलेले आहेत.

- (१) योजना तयार करताना ती वैयक्तिक एका व्यक्तीपुरती न करता समुदायासाठी केली जाईल.
- (२) पाण्याचे वाटप धारण केलेल्या क्षेत्रावरून न करता माणसी अर्धा एकर जमिनीला पाणी उपलब्ध होईल. एका कुटुंबाला जास्तीत-जास्त २.५ एकरासाठी पाणी उपलब्ध करून दिले जाईल. २.५ एकरापेक्षा जास्त जमीन असेल तर ती कोरडवाहू जमीन राहिल.
- (३) गावातील भूमिहीनांचाही पाण्यावर हक्क राहिल.
- (४) योजनेसाठी येणाऱ्या खर्चापैकी २० टक्के रक्कम लाभधारकांनी जमा केली पाहिजे. उरलेली ८० टक्के रक्कम ग्रामगौरव प्रतिष्ठानकडून व्याजमुक्त पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी दिली जाईल.
- (५) योजना पूर्ण करणे, पूर्ण झाल्यावर देखभाल करणे, दुरुस्ती करणे, ही सर्व कामे पाणी पंचायतीतर्फे केली जातील.
- (६) जास्त पाणी लागणारी ऊसासारखी पिके व बारमाही पिके घेतली जाणार नाहीत.
- (७) भूमिहीनांचाही पाण्यावर हक्क असल्यामुळे ज्या शेतकऱ्यांकडे अधिक जमिनी आहेत अशा शेतकऱ्यांकडून खंडाने जमिनी घेता येतील. त्यामुळे भूमिहीन शेतकऱ्यांचे स्थलांतर थांबेल.

कार्यक्षेत्र : पुरंदर तालुक्यातील शेतीचे उत्पादन वाढावे, पावसाच्या पाण्याचा योग्य वापर व्हावा लोकांचे शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबावे यासाठी १९९२ पर्यंत पुरंदर तालुक्यातील २६ गावातून ४८ योजना राबविण्यात आल्या. सद्या पाणी पंचायतीचे १५,००० सभासद आहेत. या विविध ४८ उपसा जलसिंचन योजनांद्वारे ९४० हेक्टर जमिनीला पाण्याची सोय उपलब्ध होऊन १३५० कुटुंबांना शेतीला पाणी मिळाले आहे.

कार्यक्षेत्रामध्ये घडून आलेले बदल :

- (१) पुरंदर तालुक्यातील धनगर समाजाचे होणारे स्थलांतर थांबून त्यांनी स्वतःच्या शेतावर घरे उभारून स्थायिक झाले आहेत.
- (२) उपसा सिंचन योजनेमुळे शेतीच्या पाण्याचा प्रश्न तर सुटलाच परंतु त्याचबरोबर पिण्याच्या पाण्याचीही समस्या सुटली. त्यामुळे स्त्रियांचे श्रम व वेळ वाचले.
- (३) पिसर्वे गावातील बाबावाडी या ठिकाणी पाणा पंचायतीबरोबरच सामुदायिक शेतीचा प्रयोग करण्यात आला.
- (४) पूर्वी एकरी ज्या ठिकाणी ५०-६० किलो धान्य पिकत होते. त्या ठिकाणी ४००-५०० किलो धान्य पिकू

लागले.

- (५) पाण्याची उपलब्धता झाल्यामुळे फक्त अन्नधान्याची पिके घेण्याऐवजी नगदी पिके, भाजीपाला, कांदे, कापूस किंवा द्राक्षांची लागवड करण्यात येऊ लागली.
- (६) आतापर्यंत खेड्यांकडून शहरांकडे स्थलांतर होत होते. परंतु पाण्याच्या उपलब्धतेमुळे शहराकडून खेड्यांकडे स्थलांतर होऊ लागले.
- (७) नायगाव या ठिकाणी पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची स्थापना करण्यात आली. गुरांचा दवाखाना चालू करण्यात आला, गावाचे विद्युतीकरण, रस्त्यांची दुरुस्ती, माध्यमिक शिक्षणाची सोय, शाळेसाठी इमारत, सिद्धेश्वर मंदीराचा जीर्णोद्धार इत्यादी सोयी करून देण्यात आल्या आहेत.

पाणी पंचायतच्या मर्यादा : पाणी पंचायत किंवा ग्रामगौरव प्रतिष्ठान ही एक स्वयंसेवी संघटना आहे. कोणत्याही स्वयंसेवी संघटनेला सरकारचा पाठिंबा असल्याशिवाय त्यांचे कार्य यशस्वी होऊ शकत नाही. परंतु पुरंदर तालुक्यात सामुदायिक उपसा जलसिंचन योजना करित असताना पाणी पंचायत संस्थेला सरकारचे सहकार्य न मिळाल्यामुळे काम करित असताना पुढील अडचणी आल्या –

- (१) सरकारी अनुदान हे अल्पभूधारक आणि अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांनाच मिळत असते. महाराष्ट्रातील बहुतेक शेतकरी हे प्रत्यक्षात अल्पभूधारक आणि अत्यल्प भूधारक असतात. परंतु ७/१२च्या उताऱ्यावर खातेफोड न केल्यामुळे जमीन वडीलांच्या किंवा आजोबांच्या नावे असते. परंतु जमीन कसताना मात्र लहान-लहान तुकड्यांत किंवा वेगवेगळी कसली जाते. यामुळे प्रत्यक्षात अल्पभूधारक किंवा अत्यल्प भूधारक शेतकरी असूनही सरकारी अनुदान मिळत नाही.
- (२) सरकारी जमीनीवर विहीर किंवा कूपनलिका घ्यावयाची असेल, तर महसूली विभागाची परवानगी घ्यावी लागते. त्याचप्रमाणे विहीर खोदण्यासाठी लागणारी उत्स्फोटके वापरण्याची जिल्हाधिकार्यांकडून परवानगी घ्यावी लागते व ती लगेच मिळत नाही.
- (३) ज्या ठिकाणी पाण्याचा साठा आहे अशा ठिकाणाहून पाणी उचलण्यासाठी सिंचन विभागाची परवानगी घ्यावी लागते. मार्च-एप्रिलमध्ये जेव्हा पिकांना पाण्याची गरज असते तेव्हा पाण्याचा साठा असूनही पाणी उपसण्यास परवानगी दिली जात नाही.
- (४) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडून लवकर विद्युत पुरवठा केला जात नाही. या योजना अल्प भूधारक आणि अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांसाठी असूनही प्रत्येक वेळी नियमावर बोट ठेवले जाते.

पाणी पंचायतची बदललेली भूमिका : पाणी पंचायतची योजना राबवित असताना येणाऱ्या अडचणी आणि सरकारचा निरुत्साह यामुळे अलीकडच्या काळात पाणी पंचायतने आपली भूमिका बदललेली दिसते.

१९७४ मध्ये ग्रामगौरव प्रतिष्ठानला मिळालेल्या १६ हेक्टर जमीनीपैकी काही भाग तेथील अल्पभूधारक व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना खंडाने कसण्यासाठी दिली आहे. त्याच्या मोबदल्यात एकरी १०० किलो धान्य प्रतिष्ठानला द्यावे लागते. आतापर्यंत ही सर्व जमीन ग्रामगौरव प्रतिष्ठानच लागवडीखाली आणत होते. यामागील नक्की कारण समजले नाही. परंतु गावातील लोकांशी केलेल्या चर्चेनुसार त्यांनी न्यायालयात जाऊन जमीन

परत मिळविली असे समजते. तर पाणी पंचायतीच्या कार्यकर्त्यांच्या म्हणण्यानुसार संस्थेला परवडत नाही म्हणून ही जमीन इतर शेतकऱ्यांना कसण्यासाठी दिली आहे. असे असले तरी अद्याप १६ हेक्टर जमिनीवर ग्रामगौरव प्रतिष्ठानचाच हक्क आहे.

कार्य विस्तार : पाणी पंचायतीच्या या प्रयोगानंतर शेतकरीनगर (खळद) येथे गवत व झाडे यांचाच उपयोग करून पाणी व मृद संधारण करण्याचा प्रयोग चालू केला आहे. या ठिकाणी १० एकर जमीन ग्रामगौरव प्रतिष्ठानच्या मालकीची असून या ठिकाणी लिंब, करंज, सिसम, ग्लिरीसिडिया अशा विविध झाडांची लागवड केलेली आहे. याची देखभाल करण्यासाठी संस्थेचे ४ कर्मचारी आहेत. खळदला जमिनीचे केवळ मोकाट गुरांपासून संरक्षण दिल्यामुळे नैसर्गिकरित्या गवत भरपूर वाढले. १९९२च्या पावसाळ्यात खळद येथील प्रयोगाच्या जमिनीवरून पावसाचा एक थेंबही वाहून गेला नाही. सर्व पाणी तेथेच अडले. तेथेत मुरले. पाणी वाहून न गेल्यामुळे मातीची धूप झाली नाही व या प्रयोगावरून असे सिद्ध झाले की कमी पावसाच्या प्रदेशात मृद संधारणासाठी अधिक खर्चाचे उपाय करण्यापेक्षा नैसर्गिकरित्या येणाऱ्या झाडे व गवताचा उपाय करून जल व मृदसंधारण करता येते. त्यामुळे खर्चात मोठ्या प्रमाणावर बचत होते.

जमीन पाणी आणि मनुष्यबळ प्रशिक्षण केन्द्र : पाणी पंचायत संस्थेतर्फे जमीन, पाणी आणि मनुष्यबळ व्यवस्थापन विषयक प्रशिक्षण देण्याचे केन्द्र सुरू करण्यात आले आहे. या प्रशिक्षण कार्यक्रमात १५ ते २० वयोगटातील अर्धवट शिक्षण सोडलेल्या तरुणांना ग्रामीण विस्तार कार्यक्रमाचे प्रशिक्षण दिले जाते. दरवर्षी ३० विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले जाते. या अभ्यासक्रमामध्ये

(१) कमीत कमी पाण्यामध्ये अधिकाधिक शेती उत्पादन येऊ शकणाऱ्या आधुनिक विज्ञान तंत्रज्ञानाचा वापर. (२) जल आणि मृद संधारण, (३) शेतकी अभियांत्रिकी (४) उपसा चलसिंचन योजना, (५) पाणी वाटप (६) पीक नियोजन (७) पिकांवरील रोग (८) खते आणि किटकनाशकांचा वापर (९) शेती उत्पादनासाठी बाजार व्यवस्था (१०) साठवणूक (११) मानवी आणि पशुधनाच्या रोगांचे नियंत्रण (१२) फळबागायत (१३) वनीकरण (१४) विद्युतपंप आणि अवजारांची देखभाल (१५) जमाखर्च ठेवण्याची पद्धत इत्यादी विषयांचा समावेश आहे. याशिवाय संस्थेच्या लाभधारक सभासदांसाठी जमीन आणि पाणी वापर विषयक छोट्या कालावधीच्या शिबिरांचे आणि प्रशिक्षणाचे आयोजन केले जाते.

स्थानिक लोकांचा संस्थेच्या कामाविषयी दृष्टीकोन : पाणी पंचायतच्या कार्यक्षेत्रामधील शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या असता असे दिसून आले की, ज्या शेतकऱ्यांना या योजनेतून फायदा झाला आहे असे शेतकरी या संस्थेबद्दल चांगले मत व्यक्त करतात. परंतु जे शेतकरी या योजनेमधून फायदा घेऊ शकले नाहीत अशा शेतकऱ्यांचा दृष्टीकोन योग्य दिसला नाही. काही शेतकऱ्यांचे म्हणणे असे की, आम्हाला या योजनेतून मुद्दाम वगळण्यात आले, तर काहींच्या मते आमच्या जमिनी ठराविक भागात नव्हत्या म्हणून आम्हाला वगळण्यात आले. त्याचप्रमाणे सध्या ज्या तीन योजना कार्यरत नाहीत त्यामागील कारणे काही शेतकऱ्यांनी राजकीय स्वरूपाची आहेत, तर संस्थेकडून पाण्याची उपलब्धता नसल्यामुळे बंद आहेत असे सांगण्यात आले. थोडक्यात ग्रामीण भागातील सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन घडवून आणावयाचे असेल तर आपणास उपलब्ध असलेली

जमीन, पावसाचे पाणी आणि मनुष्यबळ यांचे नियोजन करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

(1)<http://panipanchayat.org/content/gram-gaurapratishtan>

(२) बाबुराव भैद – शेतीचा कारभार – किल्लोस्कर प्रेस प्रकाशन, किल्लोस्कर प्रेस, वीर सावरकर नगर, पुणे – ९

(३) वि. स. पागे – भारतातील दारिद्र्य स्वरूप व निवारण दास्ताने रामचंद्र आणि कं. ८३०, सदाशिव पेठ, पुणे – ४११०३०.

(४) बापू उपाध्ये – माणूस शेती आणि पाणी – श्रीविद्या प्रकाशन, २५० शनिवार पेठ, पुणे – ४११०३०.

(५) अण्णासाहेब शिंदे – शेती व पाणी – नियोजन व धोरणासंबंधीचे काही प्रश्न – श्रीविद्या प्रकाशन, २५० शनिवार पेठ, पुणे – ४११०३०

(६) डॉ. सुधीर भोंगळे – कृषिचिंतन – अमेय प्रकाशन, ४७४ बी, सदाशिव पेठ, टिळक रोड, पुणे - ३०